

УДК 323

ББК 66

ІНСТИТУЦІЙНІ МОДЕЛІ ПОЛІТИКО-ЕКОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН

І. І. Доцяк

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
тел. +380504333432; e-mail: i_docyak@ukr.net*

Дослідження суспільно-політичних трансформацій постсоціалістичних країн не втрачають своєї актуальності. Основним завданням є виділення сутнісних характеристик, які зумовлюють результативність перетворень. Зростання значення інституційних впливів актуалізує вивчення взаємовпливу політики і економіки в системі творення суспільно-політичних змін.

В статті аналізуються трансформаційні процеси через утвердження певної моделі політико-економічної взаємодії. Виділяються командна (ідеологічна), конкурентна та соціальна інституційні моделі. Успішні практики формування демократичних систем засновані та системності перетворень та взаємообумовленості політичних та економічних змін.

Ключові слова: *трансформація, інституціоналізм, політика, економіка, модель.*

Суспільні трансформації кінця ХХ століття стали визначальною характеристикою цього історичного періоду. Крах світової системи соціалізму, формування нових демократичних держав та інтеграція їх в єдину європейську спільноту були і залишаються об'єктом активних наукових зацікавлень багатьох дослідників. Аналіз цих процесів має на меті дати відповідь про причини ефективності демократичних трансформацій та їх труднощі в пострадянських країнах. Глибинні суспільні перетворення, в значній мірі, визначаються інституційними змінами, що реалізуються через еволюцією існуючих та утвердженням нових політичних та економічних інститутів.

Інституціоналізм та неінституціоналізм як методологічний підхід широко використовувався протягом тривалого часу соціологією, економічною теорією та політологією. Саме поняття інститутів запровадили Г. Спенсер, М. Вебер, Е. Дюркгейм в соціології, розвинули економічну інституційну теорію Т. Веблен, Й. Шумпетер, У. Раствоу, Д. Норт, трансформували новий інституціоналізм для дослідження політичних процесів Д. Марч, П. Олсен, Ф. Шарп. В сучасному науковому дискурсі простежується зростання зацікавленості щодо інституційного підходу для

дослідження політичних процесів, зумовлених глобалізаційними впливами. Світові економічні кризи, що носять все глибший і системний характер, загрози міжнародного тероризму, глобальні міграційні процеси, екологічні проблеми – ось лише невеликий перелік викликів, яким людство може протистояти в першу чергу за допомогою ефективного функціонування політичних, економічних, соціальних та культурних інститутів. Зростання ролі політичних інститутів як на глобальному так і на національному рівнях, на нашу думку, стає визначальною тенденцією сучасного світового розвитку. Ми стаємо свідками посилення ролі інституційних впливів у протистоянні сучасним викликам та загрозам. Зростання ролі політичних інститутів, на нашу думку, зумовлюється такими процесами:

Економічні кризи показали необхідність більш жорсткого регулювання фінансових ринків, вибору механізмів консолідації індивідуальних, колективних та суспільних економічних інтересів, подолання процесів різкої соціально-економічної диференціації як в середині національних держав, так і в межах світового співтовариства. Загострилися економічні суперечності між національними державами навіть в межах інтеграційних утворень (наприклад таких як Європейський союз) стосовно вкладу кожної країни у вирішення загальних проблем глобалізованого розвитку.

Загрози світовому порядку і руйнування системи міжнародної безпеки через війну Росії в Україні та терористичну експансію ІДІЛу формують нову світову політичну реальність, спростовуючи тезу видатного англійського соціолога Ентоні Гідденса. У 2000 році в книзі «Нестримний світ. Як глобалізація міняє наше життя» він стверджував, що після того як відійшла в минуле холодна війна, більшість націй вже немає ворогів. Нації зараз зіштовхуються з ризиками і небезпеками, аніж з ворогами, що є величезним зрушенням у їх власній природі [2, с. 18]. Звичайно це було сказано ще перед терористичними атаками на США 11.09.2001 року і задовго до анексії Криму Росією в 2014 році. Зараз ми можемо говорити про розвиток державного тероризму який загрожує не лише окремій нації чи націям, а руйнує існуючий світовий порядок та норми міжнародного права. На жаль міжнародні безпекові об'єднання та наднаціональні інститути не здатні оперативно ухвалювати ефективні рішення для подолання існуючих загроз. Діяльність національно-державних політичних та соціальних інститутів в сучасний період є набагато результативнішою.

Інституційні зміни стали визначальними в процесі трансформації суспільних систем постсоціалістичних і пострадянських країн на шляху до формування демократичної політичної системи, зумовлюючи її успіх чи навпаки невдачу. Предметом нашого аналізу є роль інституційних механізмів у політико-економічних трансформаціях постсоціалістичних країн.

Лауреат Нобелівської премії Дуглас Норт підкреслював роль політичних та економічних інститутів у продукуванні суспільних змін. На його думку, інститути – це «правила гри» в суспільстві, створені людиною, обмежувальні рамки, що організують суспільні взаємовідносини. Інституційні зміни визначають те, як суспільство розвивається в часі [3, с. 17]. Сучасне розуміння «інституту» виходить за межі суто формального, нормативного розуміння, як встановлених рамок і «правил гри», включаючи неформальні обмеження і регулятори взаємовідносин в суспільстві.

Специфіку «нового інституціоналізму» (порівняно зі «старим») С. Патрушев вбачає в тому, що політичні інститути розуміються з точки зору взаємозв'язку формальних норм і неформальних правил гри, що утворюють складні організаційні відносини, форми взаємодій і саму кооперативну діяльність людей, підтримують стабільність, відтворюють порядок у суспільстві [5, с. 159].

Опираючись на визначення класичного та нового інституціоналізму, Анатолій Романюк зазначає, що виступаючи своєрідними механізмами впорядкування та управління політичними процесами, політичні інститути включають: структуру (організацію); систему прийнятих в інституті норм, цінностей, або таких, які сповідує такий інститут (це може бути також нехтування існуючими правовими нормами в країні); моделі поведінки та взаємовідносин, відповідно функції, які здійснює інститут; засоби та механізми, за допомогою яких інститут функціонує [7, с. 11].

На нашу думку, саме інституційні зміни стали основою реформування суспільно-політичної системи на загал. Складний процес формування нових суспільних інститутів та реформування вже існуючих через утвердження нових політико-правових норм, еволюцію неформальних норм та засвоєння нових поведінкових моделей можна в цілісності розглядати як функціонування єдиного інституційного механізму. Успішність трансформаційних процесів була в певній мірі зумовлена існуючими суспільно-політичними передумовами в «соціалістичній Європі». На відміну від більшості республік Радянського Союзу, тут збереглись відносно самостійні церковні, профспілкові та культурно-просвітницькі інституції, в обмеженому вигляді функціонував приватний сектор в економіці, існували морально-ціннісні та історично-ментальні неформальні норми, відмінні від комуністично-класової ідеологічної моделі. На загал динаміку розвитку інституційних механізмів ми можемо простежити через такі основні практики: утвердження нових та трансформація існуючих інститутів, прийняття демократичних правових норм, еволюція неформальних норм та зміна моделей поведінки.

При певних особливостях трансформаційних процесів в кожній країні, для них всіх базовим стало формування таких основних інститутів демократичного суспільства як інститут виборів, місцевого самоврядування, політичних партій, приватної власності, вільного підприємни-

цтва. Реформування зазнали інститути законодавчої, виконавчої та судової влади, ЗМІ, громадських об'єднань та профспілкових організацій, релігійних об'єднань, власності, ціноутворення та зовнішньоекономічних відносин. Інституційні зміни визначались ухваленням законів та правових актів, що базувались на принципах правової держави та ринкової економіки

Російський вчений Г. Полтерович аналізує ефективність політико-економічної інституційної моделі порівнюючи механізми вирішення проблеми неповернення банківських кредитів в Угорщині та Польщі [6, с. 8]. В 1992 г. банки Угорщини і Польщі мали значні труднощі через велику кількість протермінованих кредитів, виданих неплатоспроможним підприємствам. В Угорщині прийняли жорсткий закон про банкрутство. Зразу ж після цього суди (що не мали досвіду прийняття подібних рішень) були переповнені справами о банкрутство, вибухнула банківська криза. Уряд був змушений надати субсидії банкам, проте населення вже втратило довіру до них. Польський уряд почав реформу з надання субсидій банкам. При цьому вони зобов'язувались на протязі року провести переговори і підписати угоди про реструктуризацію з підприємствами – боржниками. Протягом цього часу закон про банкрутство на них не поширювався. Результатом стало стабільне зростання кредитів у реальному секторі. Забезпечити ефективний суспільний розвиток може лише стабільна політична влада, орієнтована на підтримку законності та досягнення добробуту громадян, а не перерозподіл власності та досягнення геополітичного панування.

Інституційні моделі взаємодії політики та економіки набувають особливого характеру в кожній країні, залежно від типу політичної системи, рівня соціально-економічного розвитку та культурних особливостей. Проте є ряд чинників, які визначають суть інституційних моделей та специфіку їх цілей. На нашу думку, до них відносяться:

- структура та рівень розвитку політичних та економічних інститутів;
- політико-праві та морально-етичні норми, що визначають характер функціонування соціальних інституційних систем та відображають домінуючі у певному суспільстві ціннісні орієнтації;
- стратегічні цілі та завдання суспільного розвитку, які визначають суть, мету та спрямування інституціональної взаємодії і можуть втілюватись в «національній ідеї» чи певному суспільному міфі.

Всі ці елементи тісно взаємопов'язані, їх взаємозалежність визначає суть інституційної моделі взаємодії політики і економіки. Структура та рівень розвитку інститутів пов'язаний із типом самої політичної системи. В значній мірі рівень розвитку та й саме існування певних економічних інститутів забезпечується існуванням відповідних політичних інститутів. Інститут приватної власності, по суті, заперечується полі-

тичними інститутами тоталітарного суспільства. Інститути вільного підприємництва та конкуренції неможливі без ефективної судової системи, яка би забезпечувала захист власності і гарантувала рівний доступ суб'єктів підприємницької діяльності до економічної інформації та ресурсної бази. В умовах тоталітарних політичних інститутів не може бути мови про існування ефективних профспілкових об'єднань найманих працівників у різних сферах, тому що вони суперечать системі всеосяжного контролю за діяльністю громадян. Функціонування соціальних інститутів відбувається на певній нормативній базі на основі формальних та неформальних правил, що регламентують не лише діяльність політичних та економічних інститутів а і специфіку їх взаємодії. Формальні втілюються в політико-правових нормах і регламентуються правовими актами, неформальні – встановлюються на основі звичаїв та традицій, підтримуються силою суспільної думки і відновлюються силою звички. Формальні правила включають політичні, економічні правила та контракти. Політичні правила в самому широкому вигляді визначають ієрархічну структуру суспільства, його фундаментальну структуру прийняття рішень і найбільш важливі характеристики контролю за політичними процедурами. Економічні правила встановлюють права власності тобто набір прав по використанню та отриманню доходів від власності та обмеженні доступу інших осіб до майна чи ресурсу. Контракти містять умови конкретної угоди по обміну. Неформальні правила пов'язані з формальними, проте мають певну автономність пов'язану з культурно-історичним розвитком суспільства та ментальними особливостями. В основі формальних та неформальних правил лежать цінності. Ціннісні орієнтації, домінуючі у суспільстві, є по суті відображенням певного суспільного ідеалу прийнятого громадянами і втілюються у відповідній нормативній базі. Так інститут приватної власності потребує не лише законодавчого оформлення, але і відповідного ставлення суспільства до самої власності та її суб'єктів. Богдан Гаврилишин розглядає цінності як один із компонентів суспільного ладу, поряд з політичним правлінням та економічною системою [1, с. 21]. Кожному типу суспільства відповідають певні цінності, які він поділяє на індивідуалістсько-конкурентні, групово-кооперативні та егалітарно-колективістські.

Цілі інституційної взаємодії зводяться до забезпечення економічної ефективності, соціальної справедливості, соціально-політичної стабільності та дотримання ідеологічної доцільності.

Рівень розвитку політичних та економічних інститутів, ціннісні орієнтації соціальної взаємодії, визначені цілі та специфіка їх реалізації, на нашу думку, дають підстави виділити такі змістові інституційні моделі взаємодії політики та економіки: командну (ідеологічну), конкурентну та соціальну.

Командна (ідеологічна) модель взаємодії політичних та економічних інститутів притаманна тоталітарним політичним системам, де осно-

вним пріоритетом проголошуються ідеологічні цілі. Хоча парадигма марксизму базується на економічному детермінізмі, проте практика функціонування комуністичної системи показала приклад домінування політичних інститутів та принесення в жертву економічних та соціальних цілей для ідеологічної чистоти і утвердження комуністичних цінностей в межах всього світового співтовариства. Вплив партійно-державного апарату домінував у всіх сферах суспільних відносин, партійні директиви часто не враховували не лише економічних реалій, але і об'єктивних законів економічного розвитку. Загальна зайнятість населення, формування єдиного народногосподарського комплексу, ріст валових показників як основний критерій ефективності суспільного виробництва, впровадження грандіозних економічних проектів з метою перевершити існуючі аналоги в капіталістичних країнах і т. д. – ось приклади реальної взаємодії політичних та економічних інститутів в командній моделі. Навіть конкретні економічні, соціальні та культурні завдання виражаються в межах певного ідеологічного цілепокладання. Демократична риторика та фіктивне народовладдя виступали засобами маніпулювання суспільною думкою.

Конкурентна модель притаманна змагальній політичній системі, де пріоритетом є економічна ефективність, проте не відкидаються соціальні цілі. Ідеологічна доцільність не заперечується, але набуває особливих характеристик. Тут вже не йдеться про якусь конкретну ідеологічну доктрину, а проголошуються певні ціннісні орієнтири, що визнаються суспільством та декларуються в системі міжнародних відносин. Це загальнолюдські цінності, що визнані людською цивілізацією (свобода, рівність, демократія, гуманізм та ін.) та суспільні цінності, що визначають характер функціонування соціально-політичної системи (суспільство рівних можливостей, американський спосіб життя, американська мрія, система по життєвого найму і т.д.). Політичні та економічні інститути функціонують на паритетних засадах в межах визначених компетенцій. Правова держава є неодмінною умовою економічної системи, заснованої на свободі, позаяк вона пропонує єдині засоби забезпечення безпеки та захисту від довільних заходів. Без такої безпеки жодне рішення не може бути прийняте у ринковій економіці у ефективний спосіб, особливо стосовно майбутнього (вкладення і нагромадження). На суспільному рівні тут не можна говорити про якесь домінування, проте в умовах економічних криз та суспільних катаклізмів (стихійні лиха, терористичні акти), політичні інститути виконують координуючі та регулюючі функції навіть обмежуючи економічну свободу, конкуренцію та ефективність функціонування економічних інститутів.

Соціальна модель реалізується в соціопримириливій політичній системі та реалізує соціальну справедливість та захищеність як визначальну ціль в своїй діяльності. Існує розгалужена мережа соціальних інститутів, чітко гарантуються права власності, забезпечується високий рі-

вень соціального захисту громадян. Політичні інститути регулюють діяльність економічної сфери, в першу чергу, в частині розподілу та використання економічних благ та природних ресурсів. Це в певній мірі обмежує ефективність функціонування економічних інститутів, нівелює стимули до праці в частині населення та обмежує економічну свободу. Проте, при певних недоліках, така модель взаємодії забезпечує високий рівень соціальної стабільності та задоволення суспільних потреб. Окреслені моделі можна розглядати як певні «ідеальні типи» функціональної взаємодії політичних та економічних інститутів в умовах сформованих та відносно стабільних політичних систем. Вони показують як пріоритетні цілі взаємодії визначають характер взаємозалежності та особливості взаємозв'язку політичних та економічних інститутів в цілісній суспільній системі. Визначені цілі часто набувають взаємозаперечуючого характеру: визнання однієї пріоритетною і мобілізація ресурсів та зусиль щодо її досягнення неминує приводить до обмеження інших та впливає на стабільність соціально-політичної системи. Це необхідно враховувати в процесі суспільних трансформацій у тих країнах, що покінчили із тоталітарним минулим і задекларували демократичне майбутнє.

Українські політичні реалії ще раз показують неефективність домінування політичних інститутів над економічними та відсутність вагомого соціального прогресу через невизначеність пріоритетних цілей їх системної взаємодії. Т. Сириця, аналізуючи взаємозалежність політики та економіки, виділяє чотири «ідеальні типи» політичних режимів, притаманних «постсоціалістичним країнам»: 1) неконкурентні політичні режими; 2) концентровані політичні режими; 3) політичні режими, що зазнали чи зазнають впливу збройних конфліктів; 4) конкурентноздатні демократії [8, с.10].

На нашу думку, такий підхід не відображає характеру інституційної взаємодії політики та економіки, яка реалізується по-різному в кожному із виділених типів. Так наприклад в неконкурентних політичних режимах може існувати як повне домінування інституту державної власності і, на цій основі, контроль з боку політичних інститутів за економічними процесами (як наприклад в Туркменістані), так і формальне визнання рівноправності різноманітних форм власності при відсутності гарантій їх захисту і домінуючому впливі державних інституцій (як в Росії чи Білорусії). Моделі взаємодії політики та економіки пострадянських країн відображають не лише особливості стартових умов але і специфіку формування нових політичних та економічних інститутів: законодавчих, представницьких та судових інститутів політичної влади, інститутів власності, підприємництва, конкуренції, ринкових відносин в економіці. Трансформаційні перетворення супроводжувались формуванням інституційних систем, що дуже часто мали суперечливий характер, переносились моделі нових інститутів за відсутності нових ціннісних та управлінських підходів. Пріоритетом проголошувались політич-

ні чи економічні цілі, для досягнення яких необхідно було пожертвувати тими чи іншими інтересами чи нормами. Проте саме відсутність системного підходу до формування відповідних політичних та економічних інститутів та відповідних моделей взаємодій між ними зумовило складність трансформаційних перетворень та подекуди їх незавершеність.

На пострадянському просторі тільки в країнах Прибалтики можна відмітити утворення чіткої інституційної моделі взаємодії політики та економіки європейського зразка. Проте ця модель знаходиться в стадії формування і суттєво відрізняється від конкурентної чи соціальної моделі в усталених демократіях. Історично та ментально ці країни тяжіють до соціальної моделі, проте особливості трансформаційних процесів та вплив світової економічної кризи зумовили утвердження елементів швидше конкурентної. Також суттєвими є проблеми міжнаціональних відносин та вплив Росії на внутрішньополітичну ситуацію.

Українські реалії характеризуються формуванням олігархічної моделі політико-економічної інституційної взаємодії. Політична та економічна влада зосереджена в руках невеликого кола осіб, які володіють 80% національного багатства держави. Причому зміна президентів чи урядів приводить тільки до перестановки олігархів в рейтингу величини власного багатства та рівня впливу по суті не міняючи саму систему інституційної взаємодії. Навіть в умовах анексії Криму та окупації Донбасу Росією, продовжується практика використання політичної влади для реалізації власних економічних інтересів. Прагнення прибутків стоїть вище за патріотизм чи громадянськість. Відсутність політичної консолідації правлячих еліт ідеї і прагнення реалізувати власні владно-економічні інтереси зумовлює використання політичними силами тактики регіонального протиставлення населення України, яке суттєво відрізняється за ідеологічними, мовно-культурними та ціннісно-ментальними характеристиками. Правовий нігілізм, високий рівень корупції та глибока соціально-економічна диференціація громадян в існуючій системі унеможлиблює її ефективний розвиток а значить і перспективи тривалого існування.

Відомий дослідник посткомуністичних перетворень М. Олсон відмічає, що анти ринкова політика породжує велику тіньову економіку та корупцію у державі [8, с. 135]. Проте існуюча система не може забезпечити два основні моменти, що виступають основою ефективного економічного розвитку: захист майнових та контрактних прав економічних суб'єктів та довгострокові горизонти планування, що є головною умовою щодо залучення інвестицій.

Таким чином аналіз неефективності економічних перетворень неминуче зупиняється на частковості і непослідовності перетворень політичних.

Дослідження політико-економічної інституційної взаємодії дає нам можливість підійти до цілісного розуміння трансформаційних пере-

творень. Утвердження нової інституційної моделі взаємодії політики та економіки передбачає систему комплексних змін через розвиток відповідних інститутів, визначення пріоритетних цілей та завдань соціально-політичної системи, утвердження ціннісних орієнтацій заснованих на принципах забезпечення прав і свобод громадян, гуманізму та демократії.

Література

1. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / Б. Гаврилишин; упоряд. В. Рубцов. – Вид. 3-тє допов. – К.: ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248 с.
2. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Ентоні Гіденс [пер. з англ. Н. Поліщук] . – К.: Альтерпрес, 2004. – 100 с.
3. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Дуглас Норт; пер. с англ. А.Н. Нестеренко. – М.: Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – 180 с.
4. Олсон, Менкур Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / Менкур Олсон; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 174 с.
5. Патрушев С.В. Институционализм в политической науке: Этапы, течения, идеи, проблемы / С.В. Патрушев // Политическая наука. – 2001. – №2. – С.146-186.
6. Полтерович Г. Стратегии институциональных реформ: Перспективные траектории / Г. Полтерович // Экономика и математические методы. – Т. 42. – 2006, №. 1. – С. 3-18.
7. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці / А. Романюк // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2006. – Вип. 9. – С. 190-199.
8. Сириця Т.Ф. Особливості взаємозв'язку політики та економіки в умовах постсоціалістичних трансформацій: автореф. дис. на здобуття наук. канд. політ. наук: спец. 22.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Т. Сириця. – К., 2005. – 20 с.

Стаття надійшла до редакційної колегії 20. 04. 2018 р.

Рекомендовано до друку д. політ. н., професором Дерев'янком С. М., д. політ. н., професором Романюком А. С. (Львів)

INSTITUTIONAL MODELS OF POLITICAL AND ECONOMIC TRANSFORMATIONS OF POST-SOCIALIST COUNTRIES

I. I. Dotsyak

Vasyl Stefanyk Precarpathian National Unaversity;

Ivano-Frankivsk, Shevchenka str., 57;

tel. +380504333432; e-mail: i_docyak@ukr.net

Studies of socio-political transformations of post-socialist countries don't lose their relevance. The main task is to identify the essential characteristics that determine the effectiveness of transformations. The growth of the importance of institutional influences actualizes the study of the mutual influence of politics and the economy in the system of creation of socio-political changes. The article analyzes the transformational processes through the establishment of a certain model of political and economic interaction. Allocate team (ideological), competitive and social institutional models. Successful practices in the formation of democratic systems are based and systematic transformations and interdependence of political and economic changes.

Key words: *transformation, institutionalism, politics, economy, model.*